

цивилизации. Николай Бердяев включился в социально-исторический процесс, выйдя в мир из глубин работы духа.

Оба этих творческих вектора пересекаются гораздо позже середины XX века (время, в которое оба социальных философа завершали свой жизненный путь). Временем этого пересечения стал XXI век, в котором наблюдается резкое повышение уровня внутреннего напряжения и конфликтности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бердяев Н. А. Дух и реальность / Николай Бердяев. — М.: АСТ, 2007. — 381 с.
2. Бердяев Н. А. Философия свободы / Николай Бердяев. — М.: АСТ, 2004. — 333 с.
3. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря / Николай Бердяев. — М.: АСТ, 2006. — 349 с.
4. Дэвис Н. История Европы / Норман Дэвис; [пер с англ. Т. Б. Менской]. — М.: АСТ, 2006. — 943 с.
5. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира / Роджер Осборн; [пер с англ.]. — М.: АСТ, 2008. — 764 с.
6. Тойнби А. Постигание истории: Сборник / Арнолд Дж. Тойнби; [пер с англ.]. — М.: Айрис-пресс, 2004. — 640 с.
7. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. Мир и Запад / Арнолд Дж. Тойнби; [пер с англ.]. — М.: АСТ, 2011 — 318 с.
8. Фернандес-Арместо Ф. Цивилизации / Фелипе Фернандес-Арместо; [пер с англ. Д. Арсеньева]. — М.: АСТ, 2009. — 764 с.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; [пер с англ.]. — М.: АСТ, 2003. — 603 с.

Постол А. А. — кандидат політичних наук, доцент кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету.

Постол О. Є. — кандидат політичних наук, доцент, докторант кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

УДК: 328.36-029.3

ПОТЕНЦИАЛ СОЦИАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК КОМПОНЕНТА САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Аналізуються потенційні можливості соціального контролю в процесі саморегуляції суспільства, його значення в контексті відносин держава – громадянське суспільство. Визначені особливості ретроспективного і проспективного контролю у регулюванні політичних відносин.

Ключові слова: соціальний контроль, саморегуляція суспільства, ретроспективний контроль, проспективний контроль, держава, громадянське суспільство.

ПОТЕНЦИАЛ СОЦИАЛЬНОГО КОНТРОЛЯ КАК КОМПОНЕНТА САМОРЕГУЛЯЦИИ ОБЩЕСТВА

Анализируются потенциальные возможности социального контроля в процессе саморегуляции общества и его значение в контексте отношений государство – гражданское общество. Определены особенности ретроспективного и проспективного контроля в регулировании политических отношений.

Ключевые слова: социальный контроль, саморегуляция общества, ретроспективный контроль, проспективный контроль, государство, гражданское общество.

SOCIAL CONTROL'S POTENCIAL AS A COMPONENT OF SOCIETY SELF-REGULATION

The potential for social control in the process of self-regulation of society and its importance to the

political sphere in the context of a relationship state – civil society analyzes. The features of retrospective and prospective control in the regulation of political relations are defined.

Key words: *social control, self-regulation of society, a retrospective control, a prospective control, the state, the civil society.*

Соціальний контроль є актуальним питання сучасного етапу модернізації українського політичного простору та демократизації політичних процесів. Останнє розгортається у дискурсі парадигми транзитивного розвитку суспільств, до яких належить сучасна Україна. Як свідчить досвід, транзитивні процеси відбуваються на тлі перманентних суспільно-політичних та економічних криз, що розглядаються як ознаки перехідного суспільства. Кризові явища, що притаманні політичній системі України, насамперед пов'язані з особливостями формування «нових демократій», які характеризуються потужною політичною і соціальною поляризацією суспільства, економізацією політичного простору, правовим нігілізмом, корпоратизацією владних відносин на тлі жорсткої конкуренції щодо отримання, перерозподілу та легалізації різних форм і видів власності. Пошук оптимальної моделі влади в Україні синхронізується з перманентною боротьбою основних фінансово-політичних груп впливу за право контролювати розподіл власності, бюджетні та сировинні ресурси через політичні та державні інституції. В цьому контексті важливим є розглянути потенціал соціального контролю як один з провідних механізмів саморегуляції соціальної системи, як міру легітимності політичної влади, як чинник розв'язання кризових протиріч.

Проблема дослідження соціального контролю носить міждисциплінарний і багатоаспектний характер. У науковій літературі виділяються правові, економічні, соціологічні, етичні аспекти вивчення контролю як соціального явища. Соціальний контроль розглядався класиками суспільствознавчої думки як один із ключових концептуальних елементів осмислення соціуму (Е. Дюркгейм, Е. Тоффлер, Е. Фромм, Е. Гідденс, Т. Парсонс, Дж. Г. Мід та ін.).

Термін «соціальний контроль» ввів до наукового обігу французький соціолог і психолог Габріель Тард для позначення засобу повернення злочинця до нормальної, тобто відповідної нормам суспільства поведінки. Пізніше цей термін став використовуватися більш широко у зв'язку з процесами, що забезпечують «здоровий» соціальний порядок.

Американський дослідник Толкот Парсонс теоретично експлікував, вивів на передній план теоретичного дослідження соціальний контроль як механізм забезпечення в межах даної системи узгодженості всіх її функцій з поведінковими очікуваннями людей, засвоєння цінностей і норм суспільства його членами, створення системи авторитетної інтерпретації нормативних зобов'язань, що здійснюється спеціально створеними в суспільстві інститутами права, культури, управління і т. п.

Під «соціальним контролем» розуміють специфічну систему предметного ставлення в суспільстві до надійності функціонування і розвитку (поведінки) підсистем, інститутів та суб'єктів з точки зору суспільних інтересів та поширених соціальних норм. Такий підхід дозволяє розглядати соціальний контроль в якості важливого фактору саморегуляції суспільного життя. Політична сфера, як будь-яка відкрита система, має орієнтуватися на певні системоутворюючі фактори, котрі, з одного боку, забезпечують виконання «місії-призначення» такої системи, а з іншого — забезпечують її стабільність. Такими системоутворюючими факторами можуть бути кінцевий ефект (результат) та норма. В контексті синергетичного підходу можливо розглядати контроль як «визначення ступеню та повноти реалізації мети та планів, котрі постають перед системою та її елементами на основі інформації, що потрапляє підчас функціонування системи» [1, 23].

Доцільно говорити про два способи контролю за здійсненням політичної влади: ґрунтуючись або на нормі, або на кінцевому результаті (ефекті). В практиці соціального управління обидва способи контролю повинні бути органічно переплетені та взаємообумовлені. Ефективне просування до кінцевого результату (мети) неможливе без нормативного забезпечення цього просування, без контролю та оцінки проміжних результатів, впровадження своєчасних заходів (санкцій) щодо корегування вектору досягнення мети.

Однак в практиці політичного управління переважає нормативна орієнтація в контролі, якій підкорюються цільові методи управління. На користь цього свідчить поширена ситуація, коли приймаються політичні рішення, розробляються програми, плани та ін., отримується зворотна реакція про успішне впровадження рішення, реалізації програми, виконання планів та ін., і тут з'ясовується, що очікуваного результату так і не отримано.

Можна вказувати на різні причини цього, але, на наш погляд, ключовим моментом в такій ситуації є те, що нормативні методи контролю значно поступаються контролю цільовому, що обертається втрагою конкретної цільової спрямованості самого процесу політичного управління та різким зниженням соціальної користі владних (політичних) рішень.

У зв'язку із зазначеним, доцільно розрізняти два види соціального контролю: ретроспективний (оціночно-нормативний) та проспективний (регулятивно-цільовий).

Ретроспективний контроль (буквально: звернений в минуле) — це така форма регулювання, в наслідок якої відбувається оціночна реакція на відхилення від норми (негативна санкція), або навпаки, реакція на відповідність нормі (позитивна санкція, стимулювання). Так, в правових науках, наприклад, загально визнаним є поняття ретроспективної відповідальності [7, 46], котра може розглядатися як механізм реалізації ретроспективного контролю. Сам акт ретроспективного контролю здійснюється зовнішнім суб'єктом (посадовою особою, спеціальним органом, комісією тощо). Зовнішній характер такого контролю обумовлений його оціночною природою.

Проспективний контроль (буквально: звернений в минуле, «випереджаючий») — це така форма регулятивних відносин, в процесі яких досягається необхідна відповідність між реальним досягненням мети та ідеальним образом бажаного результату. Проспективний контроль, на відміну від ретроспективного, має безперервний характер і виявляється як природний процес спостереження за досягненням необхідного результату. Саме такий контроль закладений в природі людської діяльності та має внутрішній характер. Тому проспективний контроль органічно перетікає у самоконтроль суб'єкта. При цьому критеріями самоконтролю є не зовнішні, примусові імперативи, а внутрішні цінності та цілі; перспективи власного соціоприродного розвитку та призначення. Досліджуючи роль соціального контролю в управлінні суспільними процесами, один із авторів теорії соціального контролю — американський теоретик Е.-А. Росе — в книзі «Соціальний контроль» довів, що найефективнішим для демократичного суспільства є не формальний (політико-правовий), а неформальний (соціальний) контроль, здійснюваний через соціалізацію, громадську думку, неформальну групову діяльність, примус засобами неформальних інститутів.

В середині самої політичної підсистеми, в процесі її функціонування, завжди мають місце різні форми сполучення, поєднання ретроспективного та перспективного контролю. Але чим ефективніше здійснюється проспективний контроль, тим меншим виявляється навантаження на ретроспективний, і навпаки. Рівень розвитку перспективного контролю відбиває ступінь розкриття потенціалу саморегуляції в суспільстві в цілому. Саморегуляція суспільного життя передбачає утримання соціальних підсистем (в тому числі і політичної) в стані, що відповідає історично необхідним нормам динамічної поведінки. Як відомо, термін «регуляція» походить від латинського «regula» — норма, правило. Соціальний контроль (тут в широкому суспільно-історичному значенні) як раз і є тим регулятивним механізмом, завдяки якому та через який в суспільстві відбувається здійснюється самоналаштування у відповідності до потреб розвитку. Цей регулятивний механізм закладено в суспільній природі соціальної системи, котра за рівнем самоорганізації є у вищому ступені адаптивної системою, що здатна зберігати свою «працездатність» за непередбачених умов та обставин, що здатна виживати та відроджуватися із найглибших кризових падінь та катастрофічних ситуацій [3]. Зрозуміло, що політичний контроль є лише окремим проявом соціального контролю та вміщує дію політичної підсистеми. Хоча усі підсистеми, в свою чергу, взаємообумовлені та взаємопроникливі в регулятивних відносинах; між ними зберігається певна динамічна рівновага, без якої неможлива стабільність суспільства.

В умовах втрати динамічної стабільності функціонування та розвитку суспільства, тобто в умовах різного роду криз, завжди загострюється проблема контролю в суспільстві. Усіма учасниками кризової ситуації усвідомлюється факт втрати контролю, однак, як тільки мова заходить про політичний обов'язок, політичну відповідальність та громадянську місію конкретних суб'єктів політичного процесу, котрі можуть та повинні втручатися і діяти конструктивно, контролювати позивний розвиток, на перший план виходить, на жаль, не проблема консолідації прогресивних сил, а проблема оволодіння/збереження політичної та державної влади, котра розводе суб'єктів політичного контролю по різні сторони барикад. Соціальний контроль переводиться в площину політичної боротьби: «хто кого контролює». Однобічне (монопольне) посилення контрольних функцій політичної сили, що отримала перемогу, обов'язково приводить (всупереч популістським обіцянкам та соціальним очікуванням), не до стабілізації, а навпаки, до посилення резонансу дестабілізації в

суспільстві. Саме тяжіння до монополізації контролю проковує колізію правових норм, подвійність соціальних стандартів, неефективність механізмів регулювання фінансових, матеріальних та інформаційних ресурсів, передбачливу вибірковість форм і методів контролю, що вигідні державно-власним структурам.

Державний контроль (як різновид соціального контролю) є однією з найважливіших функцій здійснення влади, притаманної державі з часу її виникнення. Він має статус важливого чинника ефективності управлінських рішень і є необхідною умовою їх реального виконання. «Мудрість державної влади, — відмічає В. В. Мшвенієрадзе, — полягає у здібності враховувати конкретні обставини, що склалися, забезпечити оптимальний розподіл сил в системі власних відносин, оперативно усувати гальмуючі перешкоди, поступаючись у разі необхідності частиною своїх прерогатив. Цього не слід побоюватися, тому що підйом та стабілізація економіки будуть значно більше сприяти зміцненню державної влади, а ніж зусилля держави підкріпити свій вплив через санкції, примус, репресії та інші заходи посилення свого контролю» [5, 25].

Безперечним є те, що соціальний контроль детермінується формами державного управління, політичною системою та політичним режимом, а також рівнем історичного, суспільно-політичного, економічного, морально-правового, соціокультурного розвитку суспільства. Сьогодні в Україні лише йдеться про складання ефективного механізму соціального контролю влади, відбувається це в контексті відсутності демократичних традицій формування владної еліти та контреліти, глибокої соціальної та моральної дезінтегрованості політичної волі тих владних еліт, які зорієнтовані на політичну та економічну модернізацію суспільства. Але, слід відмітити, що на сьогодні вже закладено політико-правове підґрунтя функціонування такого механізму, це реалізований в Конституції принцип розподілу влади, що базується на системі «контролю» та «балансів» носіїв державної влади, створення комітетів парламентського розслідування, відповідальність Кабінету Міністрів перед Верховною Радою, внесення пропозицій депутатів, які не можуть бути проігноровані спікером та відкривають можливість широкого обговорення урядової політики, використання процедури недовіри уряду та, нарешті, введення служби омбудсмена — уповноваженого з прав людини, який обирається із членів представницького органу влади та виконує роль «бюро скарг простої людини». Але залишається надзвичайно актуальним для створення такого механізму реалізація контрольних функцій з боку структур мезорівня соціуму (з боку конструктивної і цивілізованої опозиції, суб'єктів економіки, засобів масової інформації, електронної демократії) та сполучених елементів мікрорівня (громадські рухи, традиційні та нетрадиційні акти соціального протесту, громадська думка), що дозволяє, з одного боку, визначити рейтинг діяльності владних інститутів, а з іншого — залучає громадян у процес прийняття рішень, який ставить кожного громадянина в умови співавторства політичного курсу країни.

Реально протистояти тотальному контролю влади може лише зріле громадянське суспільство через виконання однієї з ключових своїх функцій — здійснення громадянського контролю. Його суб'єктами є громадяни та їх автономні від держави об'єднання, а основними об'єктами громадянського контролю є — органи державної та муніципальної влади та їх посадові особи. Громадянський контроль виступає в якості форми соціальної активності громадян, що не обумовлюється діями влади, безпосередньої участі громадян в публічній політиці як сфері комунікації влади та громадян. Стимульований різноманітними потребами, сучасний громадянин стає чутливим до всіх аспектів буття, в тому числі політичного, стаючи вимогливішим щодо способів здійснення демократії, народовладдя, механізмів взаємозв'язків між владою і народом, а також контролю за її діяльністю [2, 215]. Як свідчить досвід старих демократій, спорідненим компонентом соціального контролю завжди виступає людина, свобода особистості, правова держава, громадянське суспільство.

Як відмічають дослідники, принаймні дві принципові обставини актуалізують становлення та вдосконалення системи зовнішнього громадського контролю, «прозорого» стилю політичних рішень, необхідності незалежних громадських експертиз та, більш широко, підзвітності влади громадськості саме в сучасній Україні [9, 16–18]. Серед об'єктивних суспільно-політичних факторів, що неминуче стимулюють розвиток громадянського контролю, є такі: по-перше, це об'єктивне виснаження ресурсів (економічних, політичних, психологічних) та можливостей (передусім, ідеологічно-пропагандистських) для владного маневрування у режимі «закритої політики». Не дивлячись на присутність формально ритуальних характеристик відкритої публічної політики (того, що згодом буде дещо зневажливо охарактеризоване як «мітингова» демократія), сфера справжнього

політичного дійства та справжня кухня приготування політичних рішень стає деталі все більш щільно зачिनеною, а відтак і «непрозорою» для широкої громадськості.

Так, В. Степаненко відмічає, що в умовах чергової хвилі економічної кризи, політика стає найбільш прибутковим бізнесом для кланів, що борються між собою за переділ економічного простору та «пирога», велика частина якого формально є ще й досі «суспільною», тобто такою, в якій мають бути збережені інтереси громадян. Головний призом в цій боротьбі кланів стає держава як велика суспільна корпорація, контроль за якою дає реальні прогнозовані, а головне, гарантовані дивіденди через ще й досі існуючу практику державних гарантій під кредити без відкритих тендерів серед претендентів та належного аудиту щодо результатів використання коштів, «закритий» розподіл кредитних можливостей для обмеженого кола осіб і угруповань, причетних до домінуючих кланових верхівок, пільги окремим підприємствам та «відкритим зонам». Фактично кланова демократія породила кланово-розподільну економіку [9, 18]. Цілком природним є те, що у відсутність механізмів чесною та відкритою конкуренції, коли «ручне управління» економікою утримується всесильною, непідзвітною громадськості армією свавільного чиновництва, корупція стає нормою повсякденної життєдіяльності суспільства [6]. По-друге, подальша закритість та традиційна безконтрольність процесу прийняття рішень суспільної політики роблять все більш проблематичною безпеку існування більшості «позакланових» громадян, надає питанню про громадянський контроль за владою та необхідність громадянської експертизи владних рішень статус найактуальнішого. Питання це трансформується в імператив суспільного виживання [9, 20].

У вітчизняній та зарубіжній політологічній літературі частіше можна знайти розуміння соціального контролю в сенсі «контролю знизу», маючи на увазі контроль з боку народу, демократичних сил в якості опозиційного тиску на «верхи». В концентрованому вигляді це і буде громадянський контроль, ефективність якого на пряму залежить від ступеню розвинутої інституцій громадянського суспільства. Тому громадянське суспільство розглядається як регулятивний механізм по розширенню контрольних повноважень суспільства, що дає змогу змінити логіку контрольних відносин і розширити кількість реальних суб'єктів соціального контролю. Такий контроль з боку громадян, в свою чергу, є ключовою умовою розвитку громадянського суспільства в демократично-правовій державі.

Однак, при усій «демократичності» такого контролю слід пам'ятати, що ефективним і соціально корисним він може бути у випадку зрілості самого громадянського суспільства та досконалого механізму здійснення такого контролю. Як відомо, непримиримість зовнішніх форм контролю завжди загрожує громадянським протистоянням. Фетишизм зовнішньої форми має прояв іноді у поверховому розумінні демократизації. Справедливі твердження про те, що народовладдя — джерело та основа соціально справедливих перетворень суспільства, що саме в демократії полягає суть соціального контролю, можуть виявитися насправді фальшивими, якщо робити акцент лише на формі демократії. Формами як представницької, так і безпосередньої демократії можна прекрасно маніпулювати, використовуючи професійну некомпетентність представників народовладдя, організаційну стереотипність форм, їх дискретність проявлення в часі. Доцільно розглядати в демократизації конкретну соціалізацію самих форм народовладдя, реалізувати його призначення через зміст конституційного ладу, правових норм, інститути соціального контролю та через різноманіття форм самоуправління.

Крім того, слід розуміти, що громадянський контроль, як прояв демократизації, на відміну від інших форм публічної політики, завжди потребує вироблення бачення проблеми та формування ресурсів для участі у вирішенні такої проблеми [8], часто-густо це провокує в політичній практиці зрощування суб'єктів громадянського суспільства з державними. За таких умов участь громадянських структур, тим або іншим чином афілійованих з інститутами та органами влади, в якості суб'єктів громадянського контролю суперечить його суті та обов'язково приводять до якісних деформації його цілей та результатів.

Співвідношення громадського і державного контролю має безпосередній зв'язок із загальною характеристикою держави як тоталітарної чи демократичної. Соціальна взаємодія в процесі реалізації соціально-контрольних відносин передбачає паралельне становлення сильної держави та розвинутого громадянського суспільства як самостійних соціальних підсистем, базових елементів сучасного контрольного процесу.

Соціальний контроль є синергією діяльності держави та інституцій громадянського суспільства, спрямованою на раціоналізацію соціального буття, збереження цілісності суспільства, організацію колективних дій, що ведуть до гармонізації взаємовідносин людей між собою і з навколишнім світом. Соціальний контроль, виступаючи механізмом підтримки соціальної рівноваги і здійснюючи процеси саморегуляції суспільства, вдосконалюється разом із соціальними змінами, що відбуваються в суспільстві. Він покликаний регламентувати й консолідувати діяльність усіх соціальних суб'єктів суспільства, забезпечуючи його стале, рівноважне, стабільне функціонування і соціальний розвиток. Реалізуючи свої функції, соціальний контроль виступає фактором вирішення суспільних протиріч, у тому числі протиріч між завданнями демократичного розвитку соціальної системи та формами реалізації соціальних відносин, що існують сьогодні в українському суспільстві. Соціальний контроль — це цілеспрямований та дієвий вплив соціальних суб'єктів на поведінку агентів соціальної взаємодії з метою оптимізації функціонування всієї суспільної системи в рамках реалізації суб'єкт-суб'єктних відносин, закріплених на всіх рівнях функціонування соціальної системи, починаючи із законодавчого закріплення та закінчуючи рівнем самосвідомості конкретної людини як члена суспільства.

Розуміння соціального контролю в якості механізму конкретного самонастроювання громадянського суспільства на адекватне ставлення щодо власного розвитку, виходить за межі традиційного уявлення про зовнішній характер контролю, бо насправді ще діють гнучкі механізми саморегуляції в суспільстві, одним з яких є самоконтроль. В останньому вже слід спостерігати не конформізм та страх, а гру достоїнств людини. Але, на жаль, в умовах розповсюдження патерналістської, абсолютистської свідомості та туги щодо «залізної руки», перспективний контроль лише має потенцію до розвитку. Крім того, до сьогодні залишається відкритою проблема соціальної міри контролю: межа, за якою рівно небезпечно як дефіцит, так і надлишок контролю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анохин П. К. Узловые вопросы теории функциональных систем / П. К. Анохин: [монографія]. — М.: Наука, 1998. — 197 с.
2. Боднар К. А. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні / К. А. Боднар // Гілея: [зб. наук. праць] / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. — К., 2010. — Вип. 32. — С. 213–219.
3. Вагурин В. А. Синергетика эволюции современного общества / В. А. Вагурин. — М.: КомКнига, 2007. — 216 с.
4. Варзарь П. Теоретичні основи концепцій розбудови громадянського суспільства у пострадянських країнах / П. Варзарь // Політичний менеджмент. — 2010. — Спеціальний випуск. — С. 72–79.
5. Мшвениерадзе В. В. Размышления о власти / В. В. Мшвениерадзе // Власть: Очерки современной политической философии Запада [сб. научн. трудов] / [отв. ред. В. Мшвениерадзе]. — М., 1998. — 288 с.
6. Нисневич Ю. А. Гражданский контроль как механизм противодействия коррупции: проблемы реализации в России / Ю. А. Нисневич // Социс. — 2011. — № 4. — С. 165–177.
7. Поцелуев Е. Л. Ретроспективная юридическая ответственность: понятия, признаки, основания, принципы, цели, функции / Е. Л. Поцелуев // Истрия государства и права. — 2006. — № 1. — С. 46–48.
8. Шмидт В. Гражданский контроль как форма участия граждан в публичной политике. [Електронний ресурс] : Режим доступу: <http://www.demos-center.ru/projects/915DE20/A044C6D/1193054051>
9. Степаненко В. Громадянський контроль за владою як перспектива розвитку громадянського суспільства в Україні / В. Степаненко // Віче. — 2006. — № 6. — С. 8–21.